

MUSIQA MASHG'ULOTLARIDA VOKAL QO'SHIQCHILIGI MALAKALRINI SHAKLLANTIRISH

Azizbek Ahmadaliyevich Haydarov
xaydarov.azizjon19@gmail.com

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Farg'ona mintaqaviy filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada musiqa mashg'ulotlarida Vokal qo'shiqchiligi malakalarini shakllantirish masalalari, muammolar va ularning yechimlari hamda Vokal fani o'qituvchisi o'quvchi-talabanning musiqiy bilimlarini har taraflama rivojlantirib borishi, ovoz imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltira bilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: qo'shiq, ijro, vocal, estetik zavq, repertuar, ovoz apparati, musiqiy bilimlar, ijrochilik qobiliyati, tembr, dinamik belgilar, jarangdorlik, vibrato, diktsiya

BUILDING VOCAL SINGING SKILLS IN MUSIC LESSONS

Azizbek Ahmadaliyevich Haydarov
Khaidarov.azizjon19@gmail.com

Fergana regional branch of Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Abstract: In this article, the issues of formation of vocal singing skills in music classes, problems and their solutions, as well as the question of how the teacher of vocal science can develop the musical knowledge of the student in all directions, and be able to direct the voice possibilities correctly.

Keywords: song, performance, vocal, aesthetic pleasure, repertoire, sound apparatus, musical knowledge, performance ability, timbre, dynamic signs, sonority, vibrato, diction

KIRISH

Qo'shiq ijrochiligi - birdamlikni, musiqiy tuyg'u va sezg'rlikni talab qiladi. Bu esa vokal ijrochilari ijro jarayonida bir-birlarini o'zaro tushunib, sezib turishi bilan bir qatorda, o'qituvchi bilan ham birdam bo'lishlari lozim ekanligini ko'rsatadi. Vokal darsiga jalb qilingan talabalarning qo'shiqni muntazam va o'zaro uyushqoqlik bilan ijro etib turishlari ularni o'zlaridagi ma'naviy boylikni boshqalar bilan baham ko'rishga o'rgatadi. Talabanning yakka holda qo'shiq ijro etishi mas'uliyat hissini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Darsda qo'shiq etilishidan irochilar bilan bir qatorda tinglovchilar ham estetik zavqlanishlari loziin. Biroq bu jarayon yengil ko'chmaydi, aksincha puxta tayyorgarlik va izlashni talab etadi, Qo'shiq ijrochilari o'z repertuarlaridagi asarning ruhiga chuqur kirib borgan taqdirdagina uning ijrosi go'zal

va ifodali chiqishi mumkin. Shuning uchun ham talabalarni qo'shiq ijrosiga emotsional, ijodiy munosabatda bo'lish, ijroda asardagi g'oyani ifodalashga o'rgatish juda muhimdir. Ijrochilik shundagina chinakamiga estetik tarbiya jarayoniga aylanadi. Bu talabalarning ovozlari o'stirish nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir. Chunki ovoz apparatining umumiy faoliyati qo'shiqqa emotsional munosabatda bo'lgandagina faollashadi. Talabalarga vokal tarbiya berish jarayoni ko'p qirralidir. Qo'shiqning ifodali badiiy ijrosi talabalardan vokal malakalarini egallashni talab qiladi. Aks holda qo'shiq ijrosi kutilgan natija bermaydi, ta'siri kuchsizlashib boradi.

Vokal fani o'qituvchisi o'quvchi-talabaning musiqiy bilimlarini har tarafdin rivojlantirib borar ekan, uning qo'shiqbop ovozi to'g'ri yo'naltira bilishni unutmash kerak. Bu uning birinchi galdagi eng muhim vazifasi hisoblanadi. Vokal o'qituvchisi o'z faoliyatida har bir o'quvchi-talaba bilan individual ish olib borib, ovozlari tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'ysa, uning keyingi ishlari ham yurishib ketaveradi, jamoa oldiga qo'yilgan vazifalarning bajarilishiga ham yo'l ochiladi.

Ba'zilar fikricha, yosh bola qancha va ko'p yilasa, go'yo uning ovoz apparati shuncha yaxshi rivojlanar emish. Bu noto'g'ri, chunki ko'p vaqt qattiq yig'lagan bola ovoz boylamlarining zo'riqishi natijasida ularda mayda pufakchalar hosil bo'ladi. Buning oqibatida bolaning ovozi qo'pol va xirillagan bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun yosh bolani qattiq va uzoq yig'latmaslik lozim- ya'ni uni tezda ovutish kerak.

Yoshlarning ovoz apparatlari, turgan gapki, ancha mo'rt bo'ladi. Talabalar har jihatdan kamol topib borishlari bilan bir qatorda, shunga mos tarzda ovoz apparatlari xususiyatlari ham o'zgarib boradi, hamda bu jarayon muntazam va uzluksiz davom etishi muqarrardir, Shuning uchun vokal o'qituvchisi dars o'tkazgan paytlarida talabalarning ovozi muhofaza qilish, asrash va o'stirishga ham jiddiy e'tibor qilishi kerak.

TADQIQOT METODLARI

Qo'shiq aytish o'z tabiatiga ko'ra kompleks jarayon hisoblanadi. Talaba qo'shiq aytganda uning butun organizmi ishga tushadi. Bunda hammasidan ham organizmning in'olum bir qismi to'la faol ishlaydi ya'ni tovush hosilda artikulyatsion nafas, asab-miskul apparat o'zini ko'rsatadi. Ulardan birortasining noto'g'ri ishlashi qo'shiqbop ovoz chiqishi yoxud me'yor oqimiga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli talabaning ijrochilik malakasini tarbiyalash ishi kompleks tarzda olib borilishi va bunda uzilishiga yo'l qo'ymasligi zarur.

TADQIQOT NATIJALARI

Vokalistlar bilan olib boriladigan ishlardan ikkitasini ko'rsatib o'tamiz va amaliy ishda tavsifa qilamiz:

1) har bir vokal ijrochisi bo'lgan talabani foniatrik (loringologik) ko'rikdan o'tkazish:

2) har bir talaba ovozi maxsus eshitib ko'rish.

O'qituvchi vokal darsi qatnashchisi ovozi individual eshitib, ko'rikdan o'tkazib turganida, avvalo, undagi musiqa sezgisining qay darajada o'sganligi, ovoz ohangidagi o'zgarishlarga, nafas chiqarishga ovoz hujumining xarakteriga, ovozning diapazoni va uning qanday qo'yilganligiga, shuningdek, ijrodagi o'sishida ko'zga tashlanadigan nuqsonlarga e'tibor bermog'i kerak. Bunda hammaga yaxshi tanish bo'lgan qo'shiqni aytirib sinash mashg'uloti o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bu mashg'ulotda talabalarning ovoz imkoniyatlarini hisobga olib, ohista va bamaylixotir tezlikda yoki cho'zib aytiladigan qo'shiqni sinov uchun tanlash mumkin. Shundagina talabaning musiqa va ijrochilik qobiliyati qay darajada rivojlanayotganini ko'rish va kamchiliklarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Vokal o'qituvchisi talabalarning ovozlari qay tariqa taraqqiy etib, musiqa sezgilari qanchalik o'sib borayotganini darslar jarayonida individual kuzatadi. Talabalarning ovozi magnitofon tasmasiga alohida-alohida yozib olish ham ma'lum ahamiyatga ega bo'lib, u ovozi tarbiyalash borasida har bir talaba bilan yakka tartibda ish olib borishda ko'rsatmali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Vokal darslari o'rgatilayotgan qo'shiqlarning talabalar ijrosida yozib olinishi, keyin esa o'qituvchi va talabalarning o'zlari uni eshitib ko'rishlari, o'z navbatida, individual nazoratlarni kuchaytiribgina qolmay, shu bilan birga musiqa ijrochilik faoliyatida o'sishni ta'minlaydi, talabalarning qiziqishini yanadi kuchaytiradi.

Dars davomidagi musiqa ijrochiligiga oid barcha ishlarda talaba ovozi jarangining sifatiga, xususan, ovoz tembrining asosiy jihatlari bo'lgan jarangdorlik, silliqlik, serparvoqlik, vibrato, tiniqlik singari elementlarga e'tibor beriladi. Shuni unutmaslik kerakki, qo'shiqni shiddat bilan aytish talabaga ko'p zarar keltirib, ularning tabiiy o'sishlariga xalal beradi.

Talabalar qo'shiqni shiddat bilan, zo'riqib aytganlarida ovoz apparatlari buzilib, kasallanadi. Chunki, talabada ovoz chiqarish bilan bog'liq bo'lgan organlar hali o'suvchan xarakterda bo'ladi. Bundan tashqari, baqirib asar kuylash badiiy ijro talablariga ham zid. U tembrini go'zallik va ifodalilikdan mahrum qilib qo'yadi.

Talabalar vokal darslarida bo'lganlarida qo'shiqni o'rtacha avjda aytishlari va bunda dinamik belgilar (forte va piano)dan foydalanishlari zarur. Talabalarning ko'pchiligida ovoz baland bo'lmasligi ham o'z-o'zidan ma'lum. O'qituvchi talabalar bilan muntazam ravishda ish olib borganda, ularning ovozi silliqlashib, hamma diapazonlarda tekis va ta'sirchan chiqadigan bo'ladi._

Vokal darslarida talaba ovozi jarangdorligini saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi, Ma'lumki, talabalardan kuchli ovozgina emas, balki uning jilolarining uyg'unligi ham talab etiladi. Ovozning kuchliligi va intonatsiyasi bilangina ish bitmaydi. Ovozda barch elementlar ijro jarayonida uyg'unlashgan taqdiridagina maqsadga erishiladi. Bunga erishish, albatta, vokal o'qituvchisining mahoratiga bog'liq.

Yosh talabalar ovozdagi o'ziga xoslik ko'p hollarda ravon sezilib turmaydi, Shuning uchun ham ovoz me'yoriy ravishda rivojlanib borgan taqdirda (talaba zo'riqib ashula aytmaganda va ovozda burun yoki tomoqdan qo'shilgan qo'shimcha tovushlar bo'lmaganda) individual tembrlar qo'shiq jarangdorligiga xalal bermay, aksincha uni boyitadi. Tovush tebranishining tezligi, ya'ni tovush balandligi ovoz pardalarining tortilishi (taranglashish) darajasi bilan bog'liq. Tebranish qancha tez bo'lsa, tovush shuncha yuqori pardalarga ko'tariladi. Biroq pardalar hosil qiladigan tovush kuchli emas, u, asosan, yuqoriga rezonatorlardan (ovozni kuchaytiradigan apparatlardan) bo'g'izning kengayishi hisobiga kuchayadi. Og'iz va burun ham shuncha yordam shuningdek, ular tovush rangi (jilvadorligi) - tembrini yuzaga keltirishda ham katta rol o'ynaydi.

Rezonatorlar yuqorigi va pastki qismlardan iborat bo'lib, ular ovoz pardalarining tepasi va ostida joylashadi. Yuqori ovoz - rezonatorlariga yutqin, og'iz va burun bo'shliqlari, pastki (ko'krak qismi) ovoz rezonatorlariga traxeya va bronx bo'shlig'i kiradi.

Ovoz tembrining sifati tovush o'tuvchi ovoz pardalari tebranishi bilan rezonans bo'shliqlariga bog'liq. Tomoq va ovoz pardalarining harakati mushaklar va tog'aylar tizimining o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Mushaklarning ayrimlari qisqarib, pardalarni taranglashtiradi, ayrimlari ularni birlashtiradi va bir-biridan uzoqlashtiradi. Agar ovoz pardalari o'zining butun massasi bilan tebransa ko'krak registridagi tovush, ovoz pardalari faqat chekkasi bilan tebransa, yuqori registrdagi tovush yuzaga keladi. Ovoz apparatining har bir qismi bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Tovush quyidagicha hosil bo'ladi: o'pkadan chiqayotgan havo oqimi bronx, traxeya orqali tomoqqa keladi va u pardalarni to'sig'iga uchraydi. Havo bosimi ta'sirida ovoz pardalari harakatga kiradi, ularning takroriy ochilib, yopilishi va tebranishi natijasida havo to'lqinlari - tovush hosil bo'ladi.

Tovush hosil qilish bilan bog'liq bo'lmagan holdagi nafas olish jarayonida ovoz pardalari sokin holatda bo'lib, havo uchburchak shaklidagi ovoz teshigidan erkin o'tadi. Tovush bo'lishida ovoz teshigi torayadi. Tovush baland pardalarga ko'tarilgan sari ovoz teshigi torayib boradi va eng yuqori parda tovushlariga yetganda teshik berkiladi.

Ovoz boylamlari o'pkadan chiqariladigan havo ta'sirida sekundiga 80 martadan 10 ming martagacha tebranishi mumkin. Tebranish qancha ko'p bo'lsa, ovoz shuncha kuchli bo'ladi.

Ovozning o'tkirligi ovoz boylamlarining kalta yoki uzun bo'lishiga bog'liq. Ayollarda (qizlarda) ularning uzunligi 18-20, erkaklarda 20-22 mm. bo'ladi. Shuning uchun ovozi o'tkir bo'ladi. Bundan tashqari, ovozning kuchi hammada ham bir xil bo'lmaydi. Qo'shiqchilarda ovozning kuchi boshqalarga nisbatan ancha katta bo'ladi.

Ba'zi qo'shiqchilar kuylaganda, shipga ilingan qandilni tebratib yuborganligi tarixda ma'lum. Maxsus tayyorgarliklardan o'tgan qo'shiqchilar xuddi tanbur yoki dutor simining turli joylaridan har xil ovoz chiqqanidek, ovoz boylamlarining turli qismlaridan har xil ovoz chiqarish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Har bir talabadan tembr uyg'unligini talab qilaverish yaramaydi. Jarangdorlikni saqlash qo'shiqbop ovozga xos bo'lgan xususiyatlar tarbiyasiga xalal bermaydi. Vokal darslarida talabalarining ovozlari tabiiy jarang kasb etishini tarbiyalash quyldagi jihatlarga bog'liqdir:

1. Jarangdorlikka erishish. Kuzatuv va tekshirishlarimiz talabalar ovoqidagi jarangdorlik turlicha ifodalashini ko'rsatadi. Shuning uchun ham, talabalarining ovoz jarangdorligiga erishishni oldiga maqsad qilib qo'ygan vokal o'qituvchisi ularning yosh xususiyatlari doirasidagi imkoniyatlarini hisobga olgan holda ish ko'rishi lozim.

2. Serparvozljkka erishish. Talabalar ovozi serparvozljk ovoz jarangdorhgi, avji va ijrochining yosh jihatdan imkoniyatlariga bog'liq.

3. Vibratoning sayqallanishi. Vibrato o'n to'rt-o'n besh yoshda o'zini ko'rsatadi. Talabalarining ovozida vibrato mavjudligi yaxshi seziladi.

4. Jarangdorlikning tekisligiga erishish. O'qituvchi talabalar bilan mustaqil ravishda ish olib borganida ular e'tiborini jarangdorlikda tabiiylikka intilishga qaratishi kerak bo'ladi. Bunda u ovoz past yoki baland chiqqan paytdagi o'zgarish holatini konkret misollarida ko'rsatib berishi zarur.

Vokal nutqning diktsiyasi (tiniqligi) tovushlarning balandligiga talabaning yoshi va nutq madaniyatiga, undoshlarning to'g'ri talaffuz qilinishiga, ijrochilik hamda uning umumiy saviyasiga bog'liqdir. Talabalardagi vokalbop ovozni tarbiyalash ishi mashg'ulotlarda muntazam ravishda olib borilishi lozim. Bunda vokal darslari va repertuarlari bo'yicha mashqlar ko'zda tutiladi. Vokal o'qituvchisi jarangdorlikdagi nozik o'zgarishlarni ham nazardan qoldirilmaligi va ularni to'g'ri yo'lga solishni o'ylashi kerak. Talabalarda vokal sezgisini tarbiyalashda ularning o'z ovozlari ongli ravishda tanqidiy munosabatda bo'lishlari ham nazoratdan chetda qolmasligi zarur. Har bir talaba o'z-o'zini kuzatib borishi o'qituvchining bu boradagi ishini bir muncha yengillashtiradi.

Ijrodagi emotsional estetik yo'nalish doimo zarur komponentdir. Darsni shunday tashkil qilish kerakki, darsdagilarning har bir ijrosi talabalarining emotsiyasiga ta'sir ko'rsatmay qolmasin. Talabalarda qiziqish uyg'onsa, ularning ishchanligi ortib, sezgirligi kuchayadi va dars yanada ta'sirchanlik kasb etadi.

Ijrochi tomonidan qo'shiq-asar ijro etilayotgan vaqtda o'quvchi-talabaning o'zini qanday tutayotganligi ham katta ahamiyatga ega. Bunda gavdani tik tutish, yelkani sal orqaroqqa olish, qo'lni tushirib turish, boshni to'g'ri bemalol tutish, bo'yinni qayishtirmaslik kerak. O'tirgan holda ashula aytganda ham talabalarining gavdalari bukilmaligi va qo'llari tizzalarining ustida turishini nazoratdan qochirmaslik kerak.

Gavda tutilishi, ko'krak qafasi rostlanishi qo'shiqbop nafasning ko'payishini ta'minlaydi, asta-sekin uni zo'raytirib beradi, havoni tejab ishlatishga o'rgatadi. Bosh va bo'yinning tabiiy holati ovoz apparatini to'g'ri ishlatishga imkon yaratadi, tomoq muskullari bemalol holda bo'ladi va qolaversa qo'shiq san'atining etikasi ham shuni taqozo qiladi.

Ijro jarayonini to'g'ri tashkil etishda talabalarning umumiy faolligi va emotsional kayfiyati muhim rol o'ynaydi. Talabalar qo'shiq aytayotgan paytda lanj va bo'shashgan bo'lmasligi kerak. Shunday holatlar ovoz jarangdorligiga va uning tabiiyligiga ta'sir etishi, buzib qo'yishi mumkin. Qo'shiq ta'sirchanligiga putur yetkazadi. Talaba qo'shiq aytayotganda faqat nafas olish yo'llarigina faol bo'lmay, balki butun organizmi ham faol holatda bo'ladi.

Ovoz hujumi deb vokal jamoasidagi barcha ovozlarning avjga chiqishiga aytiladi. Keskin hujum talabalar bilan vokal bo'yicha mashg'ulot olib borganda ayrim ifoda usuli sifatidagina qo'llanishi ish berishi mumkin. Biroq o'shanda ham talaba ijrochilikda ma'lum tajriba orttirgan bo'lishi zarur. Aks holda, bunday usulning qo'llanilishining nafi bo'lmaydi, aksincha, aks ta'sir ko'rsatadi.

Tovush hosil qilishda yumshoq tanglayning ildamligi harakatchanligini oshirish ustida ishlash yaxshi natija beradi.

1) yosh me'yoriga munosib keladigan jarangdorlikdan;

2) ma'lum birikmalardan (masalan, mi, ma, me kabi tovush birikmalardan) foydalansa boladi.

Qo'shiq aytayotgan ijrochi tovushining o'ziga xos jarangdorligi to'la erkinlik bilan jaranglashi kerak. Ashulabop nafasni tuta olish me'yori talabalarning ijrodagi muvaffaqiyatlarining asosiy ko'rinishlaridan biridir. Buning o'sishi ham musiqa faoliyati jarayonida ro'y beradi va ko'p jihatdan repertuar tanlash va mashqlarning materialiga bog'liq bo'ladi

XULOSA

Qo'shiqbop nafasni o'stirish bo'yicha maxsus talablar ijrochilik malakasini oshirishga xizmat qiladi. Bu talablar erkin nafas olish, yelkani ko'tarmaslik, olingan nafasni shoshmasdan tejab-tergab chiqarish, bunda holatni o'zgartirmaslik, shoshqaloqlik qilib nafasni behuda sarflamsligi, ovozda jarangdorlikning bo'lishi singari elementlardan iboratdir. Nafas olish tizimi rezanatorlik vazifasini bajarganda ijro paytida uni to'g'ri boshqarish lozim. Talabalar ovozining tabiiy ko'lamiga zid ishlar qilishga mutlaqo yo'l qo'yilmaydi.

Ovoz apparatini sog'lom saqlash va individual tarzda o'stirish uchun o'qituvchi talabalarning yoshini va ovoz irnkoniyatlarini hisobga olgan holda tengdosh ijrochilarni guruhga ajratib mashg'ulot olib borishi lozim.

Vokal o'qituvchisi individual va jamoa suhbatlarda talabalarga ovozning jarangdorligi yoshga bog'liqligi, unga hushyor va ongli tarzda munosabatda bo'lishi,

avaylash, asrash, ijrochilik rejimiga qattiq amal qilish zarurligini tushuntirmog'i lozim. Bu gaplar faqat o'g'il bolalarga emas, balki qizlarga ham taalluqli ekanligi o'qituvchining hamisha yodida turishi kerak.

Darslarni to'g'ri olib borish jarayonida ovozdagi ba'zi bir xastaliklar ham tuzalib ketishi mumkin. Bunda biz paylarning sira juftlashmasligi, kuchli tremolsiya, toliqish kabilami ko'zda tutamiz. To'g'ri bunday xastaliklar tezda tuzalib ketmaydi, bunga goho yillar kerak bo'ladi.

Vokal darslarida qizlarning ijrochilik rejimiga qat'iy amal qilishlarini alohida ko'zda tutish lozim. Chunki ular nozik bo'lib, o'zlariga xos kasalliklarni boshdan kechirishlari mumkin. Ular kasallik davrida sira kuylamasliklari kerak. Talabalarga vokal malakalarini shakllantirishda musiqa savodxonligi va musiqa jo'rligisiz ashula ayta olish ham katta ahamiyat kasb etadi, Musiqa asbobi jo'rligisiz (acapella) va rahbarsiz qo'shiq aytish san'atning o'ziga xos shaklidir. U talabaning musiqiy sezgisi va ayniqsa vokal hamda garmonik rivojlanishiga katta yordam beradi. Mumtoz qo'shiqchilik bilan shug'ullanayotgan talabalar uchun mas'uliyat ko'proq hisoblanadi. Ashulachilikka xos milliy bezaklarni qo'llay olishi: nola, qochirim, ovozni yoyish, tebrantirish, tovlantirish, salmoqlab me'yoriga yetkazish kabi murakkab bezaklardan foydalanishning yangi-yangi variantlaridan foydalanish yo'llarini izlash yo'lidagi yangi harakatlar xonandaning o'z nustaqlil uslubini yaratishga ham olib kelishi mumkin.

O'z ustida ishlashni to'xtatgan hofiz, ashulachi o'sishdan ham to'xtaydi. Vokal yoki mumtoz ashulachining o'zi ham o'z ovozini tarbiyalash ustida tinimsiz ish olib borishi talab etiladi.

Shu o'rinda mashhur ashulachi Shalyapinning qo'shiqchilikka xos muhim bashoratini eslatib o'tish o'rinlidir. Uning fikricha har bir ashulachi o'z ichki dunyosini xuddiki ikki kishiga bo'lgandek his qilishi lozim. Birinchi ashulachi sifatida professional darajada kuylasa, ikkinchi ashulachi sifatida u o'z ijrosini muntazam nazorat qilib borishi, o'zining yutuq va kamchiliklarini belgilab, uni tuzatish yo'llarini o'ylab borishi lozim. Bu esa kuylovchiga yanada kattaroq mas'uliyat yuklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh Pirmatov. Yakkaxon qo'shiqchilik. O'quv qo'llanma. - T., 2011
2. A.Mallaboyev, Yakkaxon qo'shiqchilik_ O'quv qo'llanma, - T.,
3. J.Fozilov. R, Sultonov, H.Saidov. O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish, 2000.
4. O.Fayzullayev. Maktabda musiqiy tarbiya T-, 1991
5. Mualliflar jamoasi. Pedagogika. T., 1990.
6. M.Xo'jayeva. Umumta'lim maktablarida musiqa o'qitish metodikasi, Toshkent.
7. D_Soipova, Musiqa o'qitish nazariyasi va metodikasi, T» 2009

8. Kushayeva_ Estetik tarbiya asoslari_ T.. 1988.
9. A. Hasanov. Musiqa va tarbiya. T., 1993,
10. Mualliflar jamoasi. Uzlusiz ta'lim tizimida musiqa fanlarini o'qitish masalasi. I Respublika ilmiy-amaliy anjumani matetiallari /. T., 2009
11. T Ortiqov, Musiqa o'qitish metodikasi T., 2012
12. R Qodirov. Musiqa psixologiyasi. Toshkent, 2005.
13. R,Qodirov, Darslarda o'quvchilarni ko'p kuylash malakalasini shakllantirish, 1992.
14. Sh Pirmatov. Yakkaxon qo'shiqchilik. O'quv qo'llanma T, 2014
15. Sh.Pirmatov. Xonandalik O'quv qo'llanma T, 2011